

ACTAS DEL
VIII CONGRESO INTERNACIONAL
DE LA
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE
LITERATURA MEDIEVAL

SANTANDER

22-26 de septiembre de 1999

PALACIO DE LA MAGDALENA

Universidad Internacional

Menéndez Pelayo

Al cuidado de

MARGARITA FREIXAS Y SILVIA IRISO

con la colaboración de Laura Fernández

CONSEJERÍA DE CULTURA
DEL GOBIERNO DE CANTABRIA
AÑO JUBILAR LEBANIEGO
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE LITERATURA MEDIEVAL
SANTANDER

•MM•

ACTAS DEL
VIII CONGRESO INTERNACIONAL
DE LA
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE
LITERATURA MEDIEVAL

SANTANDER

CONSEJO DE ASESORES
FACULTAD DE LA MAGISTERIA
UNIVERSIDAD DE CANTABRIA
SANTANDER

Alcaldes de

MARGARITA BRIBAS Y SILVIA BRISO
con la colaboración de la Asociación de la Universidad

@ Asociación Hispánica de Literatura Medieval

Depósito legal: SA-734/2000

Carolina Valcárcel

Tratamiento de textos

Gráficas Delfos 2000, S.L.

Carretera de Cornellá, 140

08950 Esplugues de Llobregat

Impresión

LES TRADUCCIONS CASTELLANES DEL «LIBER DE MORIBUS» DE JACOBUS DE CESSULIS*

ALEXANDRE BATALLER CATALA

Universitat de València

0. PROPÒSIT

AMB AQUESTA comunicació em propose una aproximació a uns textos fins ara «inèdits» o, si se'm permet el mot, «inexistents»: les traduccions castelleses del *Liber de Moribus* de Jacobus Cessulis, anteriors a la coneguda versió renaixentista de 1549, el *Dechado de la vida humana*.

D'alguna manera, aquest treball pot entendre's, i així és concebut, com la restitució d'una mancança, un pas més en l'elaboració d'un cens fiable de traduccions medievals que contribueca a omplir el buit bibliogràfic existent que només ha conduït a l'estancament de profitoses recerques, quan no a l'establiment de precipitades conclusions. Traure a la llum uns textos fatalment postergats, és per a mi, com a estudiós de les traduccions catalanes de l'obra de Cèssulis, un deure ètic que, modestament, tinc ara la satisfacció d'acomplir.

1. EL «LIBER» DE JACOBUS DE CESSULIS

El *Liber de Moribus Hominum et Officiis Nobilium*—considerat un dels llibres clàssics de la literatura didàctica medieval— és un tractat moral de govern polític i d'ètica

* Aquest treball s'inscriu en el projecte d'investigació PB95-1106 del Programa Sectorial de Promoció General del Coneixement de la DGICYT

¹ El nom del llibre presenta diverses formes, el més freqüent per designar l'obra és el de *Liber de moribus hominum et officiis nobilium super ludo scachorum*. La llargària d'aquest títol fa que el llibre fora conegut, en múltiples manuscrits i edicions, pel seu nom abreujat *Liber de ludo scachorum* o les variants *Solacium ludi schacorum*, *Moralisatio super ludum schacorum* o, simplement, *Ludus scaccorum*. D'ara endavant emprarem la forma reduïda *Liber*. Trobareu una síntesi de la qüestió a A. Bataller, *El «Liber de moribus hominum et officiis nobilium super ludo scachorum» de Jacobus de Cèssulis: una introducció a l'estat de la qüestió*, Memòria de Llicenciatura dirigida pel Dr. A. Hauf, València, 1995, pp. 19-20.

social, farcit d'exemples i sentències, on es pren el joc dels escacs per moralitzar sobre la societat, que gaudí, d'immediat, d'una extraordinària difusió.

1.1. L'autor

De l'autor del text, Jacobus de Cessulis,² tenim constància del seu origen a la petita comuna piemontesa de Cessole, prop d'Asti, ciutat on prendria els hàbits de l'orde dominicà, per traslladar-se després al convent de Sant Domènec de Gènova, prestigiós centre intel·lectual.³ En aquest mateix convent redactà –entre 1260 i 1263– Jaume de Voràgine la famosa *Legenda aurea*, i el 1286 acabà Joan de Balbi el seu *Catholicon*. Dos instruments útils a la predicació, als quals Jaume de Cessulis se sumarà amb una original moralització basada en el joc dels escacs.

1.2. L'obra

El *Liber de moribus*, es divideix en vint-i-quatre capítols, repartits desigualment en quatre tractats. El primer tractat és de caràcter històric: «De la causa e raó del trobament d'aquest joc» (capítols 1-3), el segon tractat descriu les peces nobles (capítols 4-8), el tercer les peces populars (capítols 9-16) i el quart tracta generalitats sobre l'escaquer i les regles del joc (capítols 17-24).

L'autor presenta l'obra com un «sermó escrit» destinat a gravar uns ensenyaments en les memòries dels destinataris, principalment frares predicadors i nobles. Conseqüentment, els mecanismes formals i estructurals bàsics del *Liber* tenen a veure amb aquesta eventualitat. Així, dos dels instruments essencials en l'exercici de la predicació caracteritzen el *Liber*: l'ús de sentències i d'exemples.⁴

Per entendre l'estructura i composició del llibre, cal considerar tota la descripció de les figures nobles i populars com una *ars memoriae*, on cada figura és una *imagine agens* (descrita d'una manera percusivament dramàtica) damunt un *locus* concret, el

² El nom llatí del nostre autor és, invariablement, Jacobus, amb les corresponents formes vulgars, Jaume, Jacques, Jacopo, James, Jacob, etc. Pel que fa al cognom, de totes les variants possibles –si ens guiem per Antonius van der Linde (*Geschichte und Litteratur des Schachspiels*, Julius Springer, Berlín, 1874, 2 vols.) les variants més freqüents són Cessolis (Sessolis), Cessulis (Cesulis, Cesulis), i Casulis– són tres les formes bàsiques: «Cessoles» –la qual apareix, principalment, en edicions i treballs de procedència francesa i alemanya–, «Cessolis» –usada per alguns autors de la tradició anglesa i alguns alemanys– i «Cessulis» –la més freqüent en estudis d'àmbit català i la homologable amb un dels textos castellans que estudiarem. Una síntesi de la qüestió a A. Bataller, *El «Liber...»*, pp. 19-20.

³ Vegeu Th. Kaeppli «Pour la biographie de Jacques de Cessole», *Archivum Fratrum Praedicatorum*, XXX (1960), pp. 149-162.

⁴ Vegeu J.M. Mehl, «L'exemplum chez Jacques de Cessoles», *Le Moyen Age*, LXXXIV (1978), pp. 227-246.

tauler, representació del món sencer.⁵ A cada imatge li correspon un determinat significat mnemònic. És per això que trobem manuscrits amb interessants miniatures –i llibres amb gravats– amb les corresponents representacions de les figures del joc, les quals col·laboren a refermar aquest objectiu mnemotècnic.

Pel que fa al contingut, el text pot considerar-se un «regiment de prínceps» on es veu representat un model bipartit de societat ideal: els *nobiles* i els *populares*, diferenciats des de la seua naixença. Mentre els nobles formen el cercle immediat del rei i exerceixen les funcions administratives i governamentals de direcció de la ciutat, els populars mostren una situació de dependència respecte a aquells. Quant a la concepció del poder polític, el tarannà del joc dels escacs fa que la figura del rei aparega amb un poder limitat. El rei no és res sense els seus súbdits. La teoria descendent del poder teocràtic (l'origen diví atribuït a la reialesa) es combina, doncs, amb una teoria ascendent d'inspiració aristotèlica.⁶ En aquest context de representació social, la reina té un paper secundari: regna però no governa. A l'afil se li assigna la funció judicial. El cavaller és protector del sobirà i guardià del poble. Els rocs són els veguers, administradors i dipositaris de les prerrogatives reials. Els populars, per la seua banda, troben la seua correspondència amb les figures dels peons. Diverses funcions i activitats socials apareixen descrites associades a cada peó. Així trobem les funcions productives de l'obrer i el llaurador, les de transformació i serveis (el llaner, el mercader i el canviador), les de protecció (el metge, el guarda de la ciutat) i les relacionades amb l'oci i la diversió (l'hostaler, el ribald, el jugador).

1.3. Difusió llatina i traduccions

Des de la seua redacció en la segona meitat del segle XIII (abans, si més no, de 1300) són moltes les còpies manuscrites que se'n deriven (avui en conservem més de tres-cents manuscrits llatins) i nombroses les traduccions.⁷

En alemany coneixem quatre traduccions en vers diferents –la més antiga de 1337– i una traducció en prosa. Tres són les traduccions franceses, totes de la primera meitat del segle XIV. Les traduccions italianes que coneixem pertanyen a manuscrits dels segles XIV i XV. Pel que fa a les traduccions catalanes són dues les versions que en coneixem: la primera de mitjan segle XIV, conservada en un únic manuscrit (Biblioteca Nacional de Madrid, 921); la segona amb quatre còpies del segle XV (Carpentràs, 951; Vaticà llatí 4.801; Arxiu Capitular de Girona, 58; Sant Cugat, 41).⁸ De principis de segle (1900 i 1902) daten dues

⁵ Vegeu R.D. Di Lorenzo, «The Collection Form and the Art of Memory in the *Libellus Super Ludum Schachorum* of Jacobus de Cessolis», *Medieval Studies*, XXXV (1973), pp. 205-221.

⁶ Vegeu J.M. Mehl, «Le Roi de l'échiquier. Approche du myte royal à la fin du Moyen Age», *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, II (1978), pp. 145-161.

⁷ Un llistat de manuscrits i edicions, tant d'originals llatins com de traduccions, aporta el dominicà Th. Kaeppli, *Scriptoris Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, II, Roma, 1975, pp. 311-318.

⁸ La primera traducció correspon al manuscrit 921 de la Biblioteca Nacional de Madrid; la segona, als

edicions distintes d'aquestes traduccions catalanes, més divulgatives que no pas filològiques, del manuscrit de Madrid i del de Girona, respectivament.⁹

Al llarg del segle XV apareixen una traducció holandesa, txeca i sueca, respectivament. En edició incunable apareix el 1474 la coneguda traducció anglesa, impresa per Caxton. Durant el segle XV s'imprimeixen diverses edicions llatines i alemanyes, una holandesa i una italiana. De principis del segle XVI són dues edicions franceses i una italiana. Per últim, l'edició castellana, *Dechado de la vida humana*, s'imprimeix el 1549.¹⁰

2. EL «DECHADO DE LA VIDA HUMANA»:

UNA TRADUCCIÓ RENAIXENTISTA DEL «LIBER»

La més coneguda traducció castellana del *Liber* és la versió renaixentista *Dechado de la vida humana moralmente sacado del juego del axedrez*, traducció redactada pel «licenciado Reyna, vecino della villa de Aranda de Duero» i editada a Valladolid el 8 d'abril de 1549 en la impremta de Francisco Fernández de Córdoba.¹¹

L'any 1952 s'imprimeix a València una edició facsímil de tres-cents quinze exemplars, a cura dels impressors Mª Amparo i Vicente Soler.¹² El 1991, Marie-José Lemarchand en publica una edició divulgativa, amb supressió d'arcaïsmes i modificacions estilístiques de dubtosa utilitat, que afecten fins i tot al canvi del seu títol.¹³

Es tracta d'un producte típicament renaixentista que és encapçalat per una cèdula del príncep datada a Monçó el 9 d'octubre de 1547, i amb un pròleg on es fa la corresponent dedicatòria al senyor Hernand Niño, bisbe de Sigüenza. Tant en la cèdula com en el pròleg es deixa constància que la traducció és del llatí al castellà. El pròleg resulta un document molt interessant que aclareix la intencionalitat del traductor. S'exposen dues raons que justifiquen el profit de «este libro del juego del axedrez moralizado»: el contingut doctrinal pot ser apte per a les

manuscrits Carpentràs, 951; Vaticà llatí, 4.801, Arxiu Capitular de Girona, 58 i Sant Cugat, 41. Sobre les traduccions catalanes i la necessitat d'una edició vegeu J. Riera, «El Cessulis, un llibre oblidat», *Revista de llibreria antiquària*, VIII (1984), pp. 8-13. Actualment prepare una edició crítica d'aquestes traduccions. Per a un *status quaestionis*, vegeu A. Bataller, *El «Liber...»*, pp. 36-42.

⁹ Es tracta de les següents edicions: J. Cessulis, *De les costumes dels hòmens e dels oficis dels nobles, sobre'l joch dels escacs*, ed. J. Brunet, L'Avenç, Barcelona, 1900, i J. Cessulis, *Libre de bones costumes dels hòmens e dels oficis dels nobles*, ed. M. Bofarull, F.H. Altés, Barcelona, 1902.

¹⁰ Una síntesi d'aquesta qüestió, amb referència bibliogràfica a les edicions modernes, s'exposa a A. Bataller, *El «Liber...»*, pp. 29-36.

¹¹ Es tracta d'un volum de 19 x 13 cm. enquadernat en pell. Una sinopsi de l'activitat del seu impressor a Valladolid durant el període 1541-1570 pot trobar-se a J. Delgado, *Diccionario de impresores españoles (siglos XV-XVII)*, I, Arco/Libros, Madrid, (1996), pp. 229-230, on curiosament no es cita el *Dechado*.

¹² J. Cessulis, *Dechado de la vida humana, moralmente sacado del juego del ajedrez*, Valladolid, 1549; ed. facsímil de M.A. i V. Soler, Castalia, València, 1952.

¹³ J. Cessolis, *El juego del ajedrez o Dechado de fortuna*, ed. M.J. Lemarchand, Siruela, Madrid, 1991.

persones «que à de aver en un reyno» i la forma, relacionada amb la disposició de les figures del joc, és un recurs mnemotècnic. Els seus coneiximents sobre el llibre que tradueix són molt vagues i diu desconéixer l'autor del llibre («No me curó quién fuesse el auctor, porque en el *Libro* no lo hallo escrito»). El fet de traduir el llibre és justificat amb un passatge que ens pot donar pistes sobre quina és la traducció sobre la que treballa Martín Reyna:

Como no se halla este libro impreso, creo que pocos le tienen, uno oý dezir que está en la librería de Sant Francisco de León y el que yo tengo. No he visto ni oýdo que otro alguno tenga otro, y porque tal no estuviese oculta y encerrada (*sapientia abscondita et thesaurus invisus que utilitas utriusque*) acordé de traduzirle de latín en romance.¹⁴

A partir d'ací la traducció és molt fidel a l'original llatí a excepció del quart tractat, dedicat als moviments de les peces, on hi ha serioses modificacions: si per una banda s'altera l'ordre original (començant pels peons) i es prescindeix del tractament del tauler, de l'altra es fa una reducció del sentit original i s'hi afegeix una llarga interpolació final en el tractament de la figura dels rocs (pàgines XLV-LVII¹⁵). És en aquests passatges finals on es veu l'autèntic tremp narratiu i la vocació literària de l'autor: el llenguatge ja no es fa tan deutor de la traducció llatina i s'hi entren mecanismes pragmàtics ben interessants. Aquesta supressió de la part final i el fet de desconéixer l'autor del *Liber*, el qual ve referenciat a l'última plana, ens fan suposar que el manuscrit llatí sobre el qual tradueix es troba mancat de la part final.

Deixant de banda la qüestió de la recepció d'aquesta traducció en el temps posterior a la seua publicació,¹⁵ si repassem els estudis més importants que al llarg de més d'un segle han anat fent-se sobre les traduccions del *Liber* ens trobem que aquesta, per tardana, no sempre ha estat tinguda en consideració.

Fem un breu repàs a les notícies que han anat donant-se sobre la traducció castellana del *Liber*. El francès Félix Lajard, en un treball clàssic, de 1869, sobre la qüestió, esmenta només les traduccions del segle XIV a Alemanya, Anglaterra, Holanda i Itàlia.¹⁶ El 1874 l'alemany Antonius van der Linde, el primer historiador modern dels escacs, en una de les primeres i més rigoroses anàlisis de l'obra de Cèssulis, al costat dels manuscrits i edicions llatines, d'un manuscrit català, la traducció anglesa i les traduccions franceses, italianes, i alemanyes, deixa constància de la traducció de Martín Reyna com la versió castellana del *Liber*.¹⁷ La major part de referències modernes parteixen, però, de l'excel·lent treball de l'anglès

¹⁴ *Ibid.*, fol. 2v.

¹⁵ Entre la difusió posterior d'aquesta traducció podem aventurar la coneguda obra de la literatura escaquística de R. López de Segura, *Libro de la invención liberal y arte del juego del axedrez*, 1561. En els capítols inicials, on es descriu el joc i cadascuna de les figures, se cita diverses vegades l'obra fent referència al nom del seu autor, «Jacobo de Cessolis».

¹⁶ F. Lajard, «Jacques de Cessoles, dominicain», *Histoire littéraire de la France*, XXV, 1869, p. 36.

¹⁷ A. van der Linde, *Geschichte und Litteratur*, I, pp. 123-124.

Murray, el qual referencia al costat de la de Martín Reyna, les traduccions anglesa, francesa, italiana, catalana, alemanyes, sueca i txeca.¹⁸

En l'àmbit espanyol és un clàssic el treball de 1912 de José Paluziè, el qual esmenta la traducció castellana de Martín Reyna i cita l'autoritat d'Antonius van der Lindè per concloure que es tracta de la traducció al castellà del *Liber*.¹⁹

Per la seua banda, Thomas Kaeppli en la seua extensa relació de 1975, on dóna la referència de més de tres-cents manuscrits, ignora per complet les traduccions castellanes. Al costat de l'original llatí només esmenta les traduccions anglesa, catalana, francesa, alemanya, italiana i holandesa.²⁰

Entre els hispanistes, donar per certa l'exclusiva existència del *Dechado* com l'única traducció del *Liber*, ha conduït a conclusions precipitades. Així, en un dels pocs treballs on s'estudia un *exemplum* extret de la traducció de Martín Reyna, Francisco López Estrada assumeix la inexistència d'un Cèssulis castellà anterior a la impremta:

Obtuvo un positivo éxito y se difundió durante la Edad Media en numerosas copias del texto latino y en traducciones al alemán, italiano, francés y catalán y después en la imprenta con los incunables ... El libro resulta sintomático para poner de manifiesto la penetración de la Edad Media en los Siglos de Oro de España; se trata de un *fruto tardío* más, usando la acertada terminología de Menéndez Pidal.²¹

Altres estudiosos arriben fins i tot a la desconsideració absoluta del *Dechado*, és el cas de Reinaldo Ayerbe-Chaux que, per al seu estudi sobre *El conde Lucanor*, cita exemples de l'obra de Cèssulis directament per la versió italiana i anglesa.²² Però és l'edició «divulgativa» de Marie-José Lemarchand –una edició amb modificacions feta a partir d'una traducció incompleta i amb alteracions– la que culmina el desafortunat recorregut que sentència el *Dechado* com l'única traducció del *Liber*: «En España la recepción del texto se hizo a través de dos versiones catalanas y la castellana [referint-se al *Dechado*], mucho más tardía, debió alcanzar escasa difusión...».²³

¹⁸ H.J.R. Murray, *A History of chess*, Oxford University Press, Oxford, 1913.

¹⁹ J. Paluziè, *Primer ensayo de bibliografía española de ajedrez*, Hijos de Paluziè, Barcelona, 1912. És prou precís en el tractament dels manuscrits de les traduccions catalanes: cal tenir en compte que ja coneix les dues edicions d'aquests textos (vegeu nota 9).

²⁰ Th. Kaeppli, *Scriptoris*. Ens trobem amb treballs actuals que, partint de Th. Kaeppli, ignoren també la traducció castellana, és el cas d'A. Scolari, «I volgarizzamenti del *Libellus super ludum scaccorum* (prime indagini sulla tradizione)», *Studi di Filologia Italiana: Bolletino Annuale dell'Accademia della Crusca*, XLVII (1989), pp. 31-99.

²¹ F. López Estrada, «Alejandro: Dios, Hombre o Nada (sobre el *Libro de los ejemplos 86 [15]* y el *Dechado de la vida humana*)», en *Essays on Narrative Fiction in the Iberian Peninsula in Honour of Frank Pierce*, Dolphin, Oxford, 1982, p. 68, notes 5 i 71.

²² R. Ayerbe-Chaux, *El conde Lucanor. Materia tradicional y originalidad creadora*, Porrúa, Madrid, 1975, p. 16.

²³ J. Cessolis, *El juego del ajedrez*, pp. X-XI.

3. «EL LIBRO DE LAS COSTUMBRES DE LOS OMBRES E DE LOS OFIÇOS DE LOS NOBLES»: DUES TRADUCCIONS CASTELLANES DEL «LIBER» EN MANUSCRITS INÈDITS DEL SEGLE XV

3.1. Descripció

Compartint un mateix títol, *El libro de las costumbres de los ombres e de los ofiços de los nobles* hem trobat dos llibres manuscrits dins sengles volums miscel·lànic. La seua descripció és la que segueix:

–Manuscrit A: Madrid, Palacio de Liria, Casa de Alba, Ms. 80.

Es tracta d'un llibre manuscrit del segle XV, enquadernat en cuir,²⁴ de 28'5 x 21 cm., escrit a línia tirada per la mà d'un mateix copista, entre 31-32 línies, dins una caixa de 20-11'3 cm. La marca de paper, «carro amb dues rodes», es correspon amb el número 3.540 de Briquet, que dataria el suport d'escriptura al voltant de 1470.²⁵ Presenta una numeració actual en aràbics feta a llapis en la part central inferior de cada full. El volum conté:

fol. 1r-170r: San Gregorio, *Libro de las Cuarenta Homilias*.²⁶

Incipit: «Aquí comienza la carta que envió Sant Gregorio Papa. Segundino Obispo».

fol. 173r-245v: Jacobo de Cesulis, *De las costumbres de los ombres et de los ofiços de los nobles*.

Incipit: «Aquí comienza el Libro de las costumbres de los ombres e de los ofiços de los nobles sobre el juego de los escaques».

²⁴ «Encuadernación de cartón, tipo de cartera, en la que sobresale un pedazo de cubierta superior para formar el cierre, sujeto por cinta de cuero. La decoración es de tipo mudéjar, formada por recuadros centrales, decorados con flores de lis y una orla de lacería», F. Huesco, *Exposición de encuadernaciones españolas*, Madrid, 1934, p. 190, núm. 65.

²⁵ Ch.M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier, dès leur apparition envers 1282 jusqu'en 1600*, Amsterdam, 1968, reed.

²⁶ Per a l'edició llatina (*Homiliae XL in Evangelia*), vegeu la *Patrologia latina*, LXXVI, pp. 1.075-1.312. Més recent és San Gregorio Magno, *Omèlie sui Vangeli / XL homiliarum in Evangelia*, ed. G. Cremoscoli, Città nuova, Roma, 1994, que inclou una traducció a l'italià, i Gregor der Grosse, *Homiliae in Evangelia / Evangelienhomilien*, ed. M. Fiedrowicz, Herder, Friburg, 1997-1998, amb traducció alemanya. Hi ha traducció castellana a *Obras de San Gregorio Magno*, trad. P. Gallardo, Editorial Católica, Madrid, 1958. Entre les moltes homilies sobre els diferents llibres de l'Antic i del Nou Testament escrites per Sant Gregori (540-604), aquestes quaranta tracten sobre l'Evàngeli. El caràcter didàctic de l'obra ha perdurat en el temps com ho demostren les següents paraules extretes d'una selecció francesa del segle XIX destinada als joves: «Vous voyez, chers Enfants, qu'en vous donnant pour sujet d'études les homélies de Saint Grégoire, nous vous ouvrons une source limpide, où votre jeune âme viendra satisfaire cette soif de vérité qui lui est naturelle...» (St. Gregoire, *Selectae S. Gregori Magni homiliae ad usum studiosae juventutis adnotatae*, Gaume Frères, Paris, 1852).

Explicit: «...compuse yo fray Jacob de Çisulis de la horden de los frayles predicadores e lo traxe asíñ. Por graçia de aquel de quíen desçiende toda divina buena e perfecta gloria sea a dios en los siglos de los siglos amén. Aquí se acaba el Libro que se llama de las costumbres e de los ofiçios de los nobles sobre el juego del axedrez».

El llibre és ressenyat, sense entrar a descriure'l, en una anotació de Kristeller datada el 1966 i publicada el 1989.²⁷

Sobre la procedència del text no he localitzat dades concretes, encara que després de l'examen personal del manuscrit 8.919 de la Biblioteca Nacional de Madrid, el qual conté una còpia del text llatí, *Solacium ludi schacorum* (fols. 1r-73v) trobe coincidències formals entre els textos, evidenciades a més en el fet de compartir un tipus de paper semblant (mesures 22 x 14 cm. i filigrana «carro amb dues rodes», Briquet 3.540). La seua pertinença al comte de Miranda tampoc no ens dóna cap pista definitiva sobre la seua procedència.²⁸

—Manuscrit H: Nova York, Hispanic Society, Ms. 269.

Llibre manuscrit del segle XV de 20'3 x 14 cm., la caixa d'escriptura on es troba el *Libro del ajedrez* amida 13'5 x 10'2 cm. i és escrit a línia tirada, amb 26 línies per pàgina. Marques de paper: dos claus creuades, Briquet 3.887 (1468) i corona, Briquet 4.728 (1462). El volum miscel·lani conté:

fols. 1r-17r: Diego de Valera, *Tratado en defensa de virtuosas mujeres*.²⁹

fols. 18r-39v: Juan Rodríguez de la Cámara, *Triunfo de las donas*.³⁰

fols. 39v-59r: Juan Rodríguez de la Cámara, *Cadira de honor (Cronología)*.³¹

fols. 59v-60r: Juan Rodríguez de la Cámara, *Carta*.

²⁷ O.P. Kristeller, *Iter Italicum. Accendunt alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries (Alia Itinera II)*, Great Britain to Spain, 1989, IV, Brill, Leiden, pp. 590-591.

²⁸ Vegeu un estudi de la col·lecció de manuscrits a G. de Andrés, «Los códices del conde de Miranda en la Biblioteca Nacional», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, LXXXII (1979), pp. 611-627. La biblioteca fou formada per l'onzè comte de Miranda, a partir de compres efectuades en el segle XVIII.

²⁹ S. Penna, ed., *Prosistas castellanos del siglo XV*, Atlas, Madrid, pp. CXX-CXXI, 53-76. L'obra de Diego Valera (1412-1488) s'engloba en els tractats de caràcter moral i polític. Per la dedicatòria a la reina Maria ha de ser anterior a 1445. Vegeu també M. Van Ven, «La mujer en algunas defensas del siglo XV: Diego de Valera y Juan Rodríguez del Padrón y los mecanismos de género», *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, IV, Universidad de Granada, Granada, 1995, pp. 465-473.

³⁰ Vegeu José Mª Viña Liste *et alii*, edd., *Cronología de la literatura española. I. Edad Media*, Cátedra, Madrid, 1991, p. 171, ítem 179.

³¹ J. Rodríguez de la Cámara, *Obras de Juan Rodríguez de la Cámara*, ed. A. Paz y Melia, Madrid, 1884.

fols. 60r-108r: Jacobus de Cessolis, *Libro del ajedrez*.

Incipit: «[C]ommo a los morales omnes en esta presente vida njnguna siguridad en el presente siglo trayga firmeza ...» [l'incipit en el fol. 61v].

Explicit: «dize el gran valerio que commo todos los de la çibdad de çaragoça cobdiciasen la muerte de dionesio tjrano que era» [l'explicit en el fol. 108r].

Aquesta traducció del *Liber* es troba mutilada i es conserva només fins la segona part del tercer tractat.

El llibre fou descrit per Charles B. Faulhaber el 1983 i més recentment a l'arxiu informatitzat, dirigit pel mateix investigador, BETA.³² El títol genèric del llibre (Diego de Valera, *Obras*) i la seua condició de text incomplet hauria pogut negligir, abans d'aquesta data, el coneixement de l'existència de la traducció del *Liber*.

3.2. Recepció de les traduccions

Com hem pogut constatar, els dos llibres són còpies manuscrites de la tercera meitat del segle XV, que presenten interessants elements distintius. El manuscrit A, agrupa el *Liber* al costat d'una obra religiosa i ens remet a la consideració genèrica del *Liber* com a obra moral. El manuscrit H el situa al costat d'obres d'un gust que podríem anomenar burgès. L'èxit de l'obra precisament s'explica per la seua capacitat de formar part tant dels gustos dels eclesiàstics com de la noblesa i de la creixent burgesia que s'incorpora a la lectura d'aquesta mena de textos tot al llarg del segle XV, raó per la qual augmenta el nombre de traduccions vulgars.³³ El llibre cobria tant els interessos de l'estament eclesiàstic, que veien en el text un útil instrument de formació per a la predicació, com els dels seglars que podien accedir a un tractat moral ple d'ensenyaments i amenitat que els hi ofería una original representació de la societat a partir de la modelització del joc dels escacs.³⁴ Recordem que el mateix joc dels escacs, en el seu origen joc aristocràtic, s'adequa progressivament als gustos burgesos.

³² Ch.B. Faulhaber, *Medieval Manuscripts in the Library of the Hispanic Society of America. Religious, Legal, Scientific, Historical, and Literary Manuscripts*, The Hispanic Society of America, Nova York, 1983, I, ítem 776. Vegeu una completa descripció a BETA, *Bibliografía Española de Textos Antiguos*, ed. Ch.B. Faulhaber et alii, <http://sunsite.berkeley.edu/PhiloBiblon/>, CNUM, 6.982.

³³ Partint d'inventaris diversos, dins l'àmbit de la Corona d'Aragó del s. XV, analitze la presència de llibres d'escacs, el tipus de possessors i els seus contextos d'aparició a A. Bataller, «Llibres d'escacs i difusió del joc en el temps d'Alfons el Magnànim», *XVI. Congrés Internacional d'Història de la Corona d'Aragó* (Nàpols, 18-24 de setembre de 1997), Nàpols, en premsa.

³⁴ Un tema literari d'àmplia difusió a les lletres hispàniques com és el de la igualtat de totes les classes socials davant la mort pren molt sovint la modelització del joc dels escacs. Vegeu el meu estudi: A. Bataller, «Representació social i tòpic de la igualtat davant la mort a través de la figuració del joc dels escacs (De Jaume de Cèssulis i Innocenci III/Joan de Gal·les a Francesc Eiximenis i Ausiàs March)», *Llengua & Literatura*, IX (1998), pp. 7-47.

Convindria, doncs, cercar notícies d'arxiu i inventaris de biblioteques que ens confirmassen dades sobre la difusió d'aquesta traducció. Així com ara, formant part de la rica biblioteca particular del conde don Rodrigo Alfonso Pimentel de Benavente, membre de l'alta noblesa castellana de mitjans del s. XV, trobem tres llibres que tracten del joc dels escacs:

73. Un *Libro de escaques de axedres*, cubierto de cuero verde.

74. Un *Libro de juego de axedres*, en papel cebtí menor, con tablas de papel cubierto en cuero verde.

77. Un *Libro de juego de axedres* en quarto, de papel toledano, con tablas de papel cubierto de cuero blanco.³⁵

Només pel nom dels títols no podem saber exactament ni en quina llengua estan escrits ni tampoc a quin tipus de llibre fan referència: si al tractat moral que ens ocupa o a un tractat tècnic destinat a l'aprenentatge del joc.³⁶ En aquest cas, entre els cent vint-i-un llibres descrits hi ha lloc per diverses enciclopèdies medievals i llibres morals, la qual cosa ens permet pensar en la possibilitat que alguns dels llibres –sobretot els dos darrers que duen com a títol *De juego de axedres*, traducció del *De ludo scacorum* denominació molt sovint associada al *Liber*– pugan contenir l'obra de Cèssulis, bé en llatí, bé vulgaritzat en castellà.

3.3. Observacions textuais a les traduccions

Acarar-nos a l'estudi d'uns textos manuscrits que són traducció d'un text llatí és com assistir a la recollida de les restes d'un naufragi, del qual anem trobant peces disperses per fer-nos la vaga idea de com havia estat l'embarcació. Fins ara ens havíem conformat a considerar només un text, però la coneixença de dos textos nous canvia els paràmetres i deixa encara moltes peces per reconstruir. Multiplicitat de textos llatins, de traduccions, de variants, de textos perduts... Ens alegrem de la troballa de dos textos, però ens hem de resignar a la inconveniència que un dels dos estiga mutilat. Una altra de les dificultats que ens trobem és la pròpia naturalesa del text amb què estem treballant, un tractat moral farcit d'exemples i sentències, per tant permeable a la intervenció del traductor i del copista. Tota una complicada cadena d'intermediacions i una pacient tasca de reconstrucció. I cal tenir els ulls ben oberts a aquestes reelaboracions. Per exemple, en el

³⁵ R. Beer, *Handschriftenschatze Spaniers*, Der Ausgabe Wien, 1894; reed. Neudruck, 1970. Un estudi específic sobre la qüestió aventura que es tracta d'una traducció del *Liber*: I. Beceiro, «Los libros que pertenecieron a los condes de Benavente, entre 1434 y 1530», *Hispania*, XLIII (1983), p. 274.

³⁶ Els tractats tècnics són reculls de problemes d'escacs, els quals mostren posicions per ser resolts en un nombre indicat de jugades, uns diagrames que es coneixen amb el nom de «jocs partits». Per a la distinció de tractats morals o tècnics als inventaris, l'historiador italià A. Chicco n'adueix alguna pista: «In genere, quando negli inventari non si legge *Liber de ludo*, o, ancora più sinteticamente, *De ludo*, e manca ogni "pictura", si può fondatamente pensare che si tratti di un trattato tecnico» (A. Chicco i A. Rosino, *Storia degli scacchi in Italia*, Marsilio Editori, Venècia, 1990, p. 23).

text del manuscrit *A*, pulcre en quasi tot, al tractat III, capítol 6, se suprimeix voluntàriament tota la narració d'un *exemplum*, i es convida el lector a la seua recerca: «e fallarlo as en la vida de Santiago». Un tipus de tradició activa que fa que les línies de la transmissió textual no siguen sempre netes. No ací el lloc ni ara el moment per fer una aplicació del mètode lachmanià que vulga establir cap conclusió definitiva sobre la tradició textual de les traduccions castelleses, però sí que podem plantejar-nos alguns interrogants que se'ns presenten d'immediat, dins el marc de les múltiples i diverses qüestions teòriques i metodològiques que ofereix l'estudi de les traduccions medievals. Com ara:

- a) ¿Quina vinculació mantenen entre sí les dues traduccions? ¿Es tracta de dues versions reelaborades d'una mateixa traducció o són dues traduccions independents?
- b) ¿Quina relació mantenen aquestes traduccions amb el *Dechado*? Encara que Reyna diu conèixer només un text llatí, ¿podia haver tingut accés a algunes d'aquestes traduccions?
- c) ¿Quin grau de fidelitat mantenen aquestes traduccions amb el text original llatí? I, si no estan traduint del llatí, ¿quin és el seu grau de vinculació amb les altres traduccions que podien ser-hi a l'abast, les catalanes i, fins i tot, les franceses i italianes?
- d) ¿Quin tipus de relació es podria establir amb altres textos castellans coneguts, com ara els pertanyents a l'anomenada «literatura exemplar»?

Farem algunes col·lacions que ens permetran fer-nos una vaga idea de l'estat de la qüestió, a partir d'un agrupament d'uns fragments susceptibles de contenir dades significatives. Per a l'anàlisi contrastiva dels textos partiré de l'edició crítica del text llatí a cura de Marie Anita Burt (*L*),³⁷ i fent costat als textos ací descrits *A*, *H* (recordem que *H* es troba mutilat), emprarem el text del *Dechado* (*D*) i la traducció catalana del manuscrit que anomenem *M* (Madrid, Biblioteca Nacional, manuscrit 921).

FRAGMENT 1: tractat I, capítol 2³⁸

A

Leemos aún *Demótrico* filósofo averse sacado los ojos porque *non viese yr bien a los malos e mal a los justos*. Otrosí leemos que como *Sócrates* fuese a morir e su mujer lo syguiese llorando e dixiese que era condenado a muerte sin culpa él rrespondió: «calla e piensa mejor cosa ser a mí morir syn culpa que por culpa acabar el postrimero día».

³⁷ M.A. Burt, *Jacobus de Cessolis: Libellus de moribus hominum et officiis nobilium ac popularium super ludo scachorum*, tesi doctoral, University of Texas, Austin (Texas), 1957. L'edició està basada en els següents manuscrits llatins: Londres, British Museum, Ms. Add. 15.685; Vaticà, Biblioteca Vaticana, Ms. Vat. Lat. 1.042; Vaticà, Biblioteca Vaticana, Ms. Barb. Lat. 366, i Vaticà, Biblioteca Vaticana, Reg. Lat. 430.

³⁸ «Legimus etiam *Democritum* philosophum sibi oculos eruisse, *ne videret bene esse malis civibus et iniustus*. Haec ponit Valerius sub Rubrica Sapienter Dicta aut Facta. Socratem etiam legimus ad mortem properantem et urori post eum flenti et dicenti eum damnatum innocentem, respondisse: Tace, inquit, melius me mori innocentes existimes quam propter culpam diem extremum claudere» (M.A. Burt, *Jacobus de Cessolis: Libellus*, p. 8).

H

Leemos de otro filósofo que ovo nombre *Demoto* que se sacó los ojos en vida por *non ver en honrra a los malos de ynjustiça çibdadanos de una çibdad*. E de su parte leemos que como lo lexasen a la muerte yva su muger llorando en pos dél diziendo: «porque es asý condepnado el que es ynocente e sin pecado», el respondió a la muger «calla, que mejor es el omne morir syn manzilla que por culpa o por pecado».

Aquest primer fragment resulta significatiu, perquè entre les divergències trobem errors separatius singulars: cap dels dos textos (ni *A* ni *H*) tradueix correctament la causa per la qual Demòcrit es va traure els ulls.³⁹ El text d'*H*, a més de desconèixer el nom del filòsof Demòcrit, li adjudica a aquest el subjecte de l'oració i el protagonisme de l'*exemplum* següent, que hauria de ser Sòcrates.

FRAGMENT 2: tractat III; capítol 2⁴⁰

A

E después que fueron grandes non se osó poner más en sus manos, mas con un cuchillo ardiente de fuégo porque la barba e los cabellos se quemasen llegava a ellos. Non estava segu ro de las fijas asý como padre. E el lecho suyo fizó çercar de fuera con muros altos. En el qual entrava por puente movediza de madera. Las puertas de la cámara fazía con grant diligència guardar e dentro firmemente la çerrava.

H

E después que estas sus fijas fueron criadas, en temor que clavaríen quiso que se afeytasen con fierro frío mas con fierro caliente, e porque el fierro non llegase dellas e las quemase fizose él primero quemar la barba e los cabellos con fierro caliente. E aún más, por enxemplo e por dar seguridad a sus fijas asý como padre fizó que aderedor dél le dió dónde ellas dormía que fuese fecha una cava muy fonda. E fizó una puente de madera por la qual él entrase a ella. E de la parte de fuera esta arrescerada e guardados de aquellos que él manda va que los guardasen. E despúes, de dentro, guardavas[e] él con gran diligència.

Aquest fragment és una mostra de la tendència del text de *H* a la reelaboració personal del text per ampliació, fet que contrasta amb una major capacitat sintètica de *A*, mostra de la seua precisió, economia lingüística i major grau de fidelitat respecte del text llatí. Fem ara la comparació amb *D* i *M*:

³⁹ Com en altres *exempla*, aquest té unes fonts clàssiques (Plutarc, *Moralia*, 521, i Ciceró, *Tusculanes*, V, 39) i unes altres coetànies (Vicent de Beauvais, *Speculum historiale*, III, 32 i *Speculum doctrinale*, IV, 176) que els traductors demostren desconèixer.

⁴⁰ «Quibus etiam adultis non ausus est ferrum committere, sed instituit ut candetium juglandium putaminibus barbam sibi et capillum adurerent. Nec se securiore filibus ut patrem exhibuit. Lectum quoque quasi castra, lata fossa cinxit, in quem se ligneo ponte recipiebat, foremque cubiculi extrinsecus a custodibus, et clausam interiorem diligentius observabat» (M.A. Burt, *Jacobus de Cessolis: Libellus*, p. 83).

D

Las quales como fuesen ya *crescidas en edad*, no osó dexarle afeytar dellas con hyerros, pero hizo que con un hyerro boto calentándole y con *las cáxcaras de las nuezes encendidas* le quemasen las barbas y cabellos. Ni tan poco se mostró más seguro con sus hijas como padre. Antes su cama que estaua hecha en una fortaleza, la cercó de una cava honda, y hizo una puente levadiza, con la qual se cerrava en ella y ponía por defuera guardas a la puerta, cerrándola por la parte de dentro, y así se guardava más diligentemente.

M

A les quals encara *adultes, ço és, de XXIII anys* no gosà comanar fer re, més donà-ls coltell blanch fogueiant e de *les escorxes de les nous* ab que li cremassen la barba e els cabells. Ni res donà a les filles pus segur de sí axí com a pare. Al seu lit, axí com alberguades amples de fores se recinglà, en loqual entrava e es rebejà ab pont de fust e la porta de la cambra de fores per les guardes dedins diligentment obseruava e guardava per la matèria d'aquesta su spita.

Del contrast d'aquest mateix text amb les corresponents de D i M comprovem que aquestes dues traduccions d'una banda poden compartir una mateixa branca comuna (com ho prova la correspondència de *cáscaras de las nueces*, insòlita als altres textos vistos i a d'altres traduccions europees per mi consultades), però al temps els separen solucions diferents (*crescidas en edad* front la precisió de *XXIII anys*).

FRAGMENT 3: tractat III, capítol 8

Aquesta relació l'acabarem amb la col·lació d'un dels quatre *exempla* atribuïts com a originals de Cèssulis.⁴¹ Es tracta de la història de Joan Gavaza –Cavaça, Cabaca, Cabatxa, Tanatxa o, fins i tot, Cabeça com a A, en serien unes altres variants–, nom que segons un manuscrit txec del *Breviloquium* de Joan de Gal·les que fa servir Anežka Vidmanova en el seu estudi de fonts del *Liber* fa referència a la ciutat de Gènova: «Iohanes de Ianua civis».⁴² Una síntesi argumental en seria la següent: Joan Gavaza entrega tota la seua fortuna a les seues filles i gendres, que havien estat sol·lícits amb ell fins a aquell moment. Quan, temps després, es quede arruïnat, serà despreciat i abandonat per aquests. Per recuperar els diners i donar-los un bon escarment idearà una estratagema: els farà creure que té molts diners en una arca i els prometrà la seua herència. D'aqueta manera recobrarà la fortuna i l'atenció perduda. Arribat el moment de la seua mort, els hereus només hi trobaran una maça amb la inscripció d'un refrany amb lliçó moral inclosa.

La peculiaritat de la història està precisament en aquesta dita o refrany que apareix incrustada en el text llatí en versió italiana dialectal del nord d'Itàlia:

⁴¹ Vegeu J.Th. Welter, *L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Age*, Paris-Tolosa, 1927, p. 353, n. 44.

⁴² A. Vidmanova, «Jacobus de Cessolis en la perspectiva social e històrica», *Volumen de comentario a la edición facsimil del cod. pal. lat. 961*, Encuentro, Madrid, 1990, pp. 130-135.

L

nihil in eo aliud invenerunt, nisi clavam enormiter grossam et magnam, in cuius *vulgariter* erat scriptum hoc modo: «Questo e el testamento de Giovanni Gavasa chi se per altrui lassa sia amazato con questa maza». Quod in *latino* sic est: «Ego Johannes Gavaza tale condo testamentum, tu quilibet mactetur hac clava, qui se ipso neglecto alterius gerit curam» (J. de Cessolis, *Libellus*, pp. 131-132).

La sorpresa, en aquest punt, ens la depara la traducció d'A (recordem que no disposem d'aquesta part en H) que no dona al refrany la forma vulgar italiana sinó una de catalana:

A

E rresçebidas las dichas llaves e abriendo el arca donde se pensavan fallar la moneda depuesta non fallaron en ella cosa si non una porra mucho grande e desaguisadamente gruesa, en cabo de aquella estava escrito en *lengua de catalán* así: «Este es lo testamente de Juan Cabeça que a sí mateix per alter se desfaça sea maçegat con aquesta maça». De lo qual se pareçe ser cosa muy loca el omne espender lo suyo soberanamente e después con apetito desordenado esperar herençia de lo ageno. E por tanto, agora sea fijo agora fija, ante rresçiba por tu mano lo que ha de despende que tu rresçibas lo ageno.

Partint del text llatí resulta impossible obtenir la traducció que acabem de llegir. Sí que seria, en canvi, factible obtenir-ne la traducció castellana que presenta D, on s'unifica la versió vulgar i la llatina:

D

solamente hallaron una gran maça o porra de hierro, y en un hueco del astil della estava un escrito en *vulgar* y en *latín* que dezía: «Yo Juan Cabaca hago tal testamento y mando que qualquiera sea muerto con esta porra, que menospresciando assí mismo tiene de otro cuydado».

Per la seua banda, la traducció castellana d'A només seria possible si s'està emprant la traducció catalana que presenta el manuscrit M, datat el 1385 i per tant amb un segle de diferència respecte al text d'A:

M

Res als en ella no trobaren sinó una massa fortiment grossa e gran. En lo mànech de la qual *vulgarment* era escrit: «Aquest és lo testament den Johan Cavatxa: Qui sí matex per altri se deffaça sia massat ab aquesta massa». La qual cosa en *latí* és axí: «Yo, Johan Cavatxa, faç aytal testament que cascú sia massat desta massa qui si matex menysprea haja cura d'altri».

En el cas que hagués partit d'un text com aquest, el traductor de A no podria traduir literalment l'expressió «vulgarment» i deixar sense traduir el refrany. Si vol respectar el refrany i té consciència lingüística del seu treball de traductor d'un text català ha

d'emprar l'expressió que utilitza: «escrito en lengua catalana». Per contra, una opció que estalvia problemes de traducció és la que trobem en la versió d'aquest *exemplum* de Clemente Sánchez de Vercial, que només en dóna una versió. La narració arranca, com és normal a la sèrie, amb una lliçó moral en llatí i castellà (LV: «*Donans omnia ante mortem, cum clavia percutiatur in fronte: Qui da todo lo suyo ante de su muerte, merece que le den con un mazo en la fuente*»):

E non falaron ende cosa ninguna salvo una maza muy grande, e en el astil e mango della estava escripto: «Yo Johan de Gavaza fago este testamento, que qualquier que menosprecia a sí por dar lo suyo a otro, commo fizo Johan Gavaza, que en la fuente le den con esta maza».⁴³

De tot el que fins ara hem tractat podem extraure'n ja unes primeres impressions:

a) Sembla confirmar-se l'existència de dues traduccions prou separades entre sí, fet que ens fa pensar en una independència redaccional entre aquestes.⁴⁴

b) Si ens atenem a les paraules de Martín Reyna en el seu pròleg aquest traduiria directament del llatí, fet que descartaria relacionar de la filiació de *D* les altres traduccions castellaness i catalanes. Sí que podria compartir, en canvi, solucions semblants amb aquests textos per la seua vinculació amb una mateixa branca llatina de la qual tradueix.

c) Es factible considerar que la traducció *A* pugui haver-se fet a partir d'alguna de les branques de la traducció catalana *M*. Recordem que aquesta versió és la més antiga de les catalanes i que segueix molt fidelment el text llatí. Per la seua datació (voltants de 1380) està en el límit entre el que Jordi Rubió i Balaguer anomenava les «traduccions arcaïques» i les «traduccions conscients del geni de la llengua».⁴⁵ No resultaria estrany aquest nivell d'intermediació cultural en la direcció català > castellà, com ho testimonia una llarga nòmina de traduccions en aquest sentit.⁴⁶

d) La traducció de *H* presenta solucions que indiquen un mínim grau de distanciament amb la resta de traduccions i un major nombre d'imprecisions en la seua traducció.⁴⁷

⁴³ C. Sánchez de Vercial, *Libro de los exemplos por ABC*, ed. J. Keller, CSIC (Clásicos Hispánicos), Madrid, 1961.

⁴⁴ Les traduccions múltiples plantegen diversos interrogants, entre ells el del seu origen: ¿naixen per una voluntat de la consciència estilística o per què uns traductors no coneixen la feina dels altres? Vegeu al respecte la síntesi de L. Badia, «Traduccions al català dels segles XIV i XV i innovació cultural i literària», *Estudi General*, XI (1991), pp. 34-35.

⁴⁵ J. Rubió i Balaguer, *De l'Edat Mitjana al Renaixement*, Aymà, Barcelona, 1948. Vegeu una síntesi de la cronologia de traduccions catalanes a L. Badia, «Traduccions», pp. 40-43.

⁴⁶ Vegeu J. Riera, «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV», *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Institut de Filologia Valenciana, València, pp. 699-710.

⁴⁷ Quan Ch.B. Faulhaber considera que no veu relació entre el text castellà de *H* i la traducció catalana

